
Олена ІВАНОВА

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСІВ У ХУДОЖНЬОМУ СВІТІ ПОЕЗІЇ БОРИСА ПАСТЕРНАКА

Виходячи з розуміння, що “художній твір не фотографічний відбиток, а суб’єктивно, художньо організована і завершена в своїй організованості певна реальність” (2, 145), доцільно сприймати її як таку, що керується власними законами організації буття. Художній світ — цілісність, внутрішньо неподільна, логіка художньої ідеї організує його. Усвідомлена автором художня ідея втілюється в єдино можливій і єдино реалізованій формі: унікальність ідей — унікальність форми її існування. Спосіб дослідження та підхід до проблеми доцільно виводити з самого матеріалу дослідження, виходячи з уявлення про неповторність художньої системи. Аналізуючи літературне явище через структуру ідеї, в ньому закладеної, тобто через об’єктивно реалізований зміст, ми неминуче приходимо до своєрідних висновків, що базуються на властивих даній художній системі принципах щодо організації процесів у ній. Правила організації художнього світу встановлюються шляхом аналізу змісту самих творів, оскільки структура художнього мислення не задана наперед і потребує спеціального дослідження. Літературознавча наука знає різні підходи до аналізу поезії ХХ ст. Та всі вони, визнаючи особливість ліричного роду

літератури, сходяться в розумінні такої її властивості, як неусунення автора з структури художнього світу. Ліричний тип мислення зосереджується на суб’єктивності зображення: всі процеси перестають трактуватися як незалежні від суб’єкта поетичної системи. “Я” поета постає як основний зміст поезії, що цілком зрозуміло, якщо взяти до уваги характер мистецтва ХХ ст. з прямою установкою на цінність індивідуального погляду на світ.

Поезія Б. Пастернака — виключно цікавий матеріал в цьому відношенні, оскільки її суб’єкт займає пасивну позицію: свою волю він спрямовує на зречення від волі, щоб відчувати на собі волю всесвіту, стати до кола “світових речей”, підкоритися законам світу задля усвідомлення їх. “Установка Пастернака — бути пасивним суб’єктом, відкритим непередбаченому та руйнівному зовнішньому впливу” [3, 97]. Таким чином, увага в цьому художньому світі зосереджується на самих процесах, що мають місце. Світ при цьому сприймається за Пастернаком як сукупність предметів та явищ, складових художньої дійсності, — все, що існує в матеріальному та ідеальному стані, включаючи й внутрішній світ ліричного героя як складову ланку, тим більше, що сфера психофізіологічного охоплює всі без ви-

ключення елементи цієї художньої системи й притаманна світу взагалі. Аналіз функціонування елементів зосереджується на виявленні їх ролі в процесах, що відбуваються. Характеристика ж наявних процесів базується на встановленні зв'язків та відношень між окремими елементами поетичної системи як чинників та складових усіх процесів, що відбуваються в цьому художньому світі.

Аналізуючи численну, різнопланову творчу спадщину Пастернака, неважко помітити цільність його світосприйняття. Світ для нього єдиний в усіх проявах. За Пастернаком, мистецтво складається з органів сприйняття та насичується життєвими враженнями. Проходження крізь життя “променя силового” цікавить мистецтво. При цьому “в рамках самоусвідомлення сила є почуття” [5, 72]. Під впливом сили дійсність змінює свої якості. Мистецтво — спроба зафіксувати зміну. “Ми перестаємо впізнавати дійсність. Вона постає перед нами в якійсь новій категорії. Окрім цього все на світі названо. Ми пробуємо назвати. Виходить мистецтво. [5, 71]. Воно пише з природи, оскільки “живий дійсний світ — єдиний досі вдалий задум уяви, щомиті успішний” [5, 72]. Відбиття “щомиттєвості життя” — сила мистецтва. Але щоб так сприймати дійсність, художник має “бачити явище у остаточній відірваності окремої миті”. Як наслідок, в поезії Пастернака ми стикаємося з явищем підкресленої уваги до видимої реальності, певного зовнішнього континууму. Причому один раз побачене та сприйняте прирівнюється до суттєвого як виявлення глибинних закономірностей, а тому “зовнішнє, випадкове має певний прихований сенс” [1, 23]. І вся шаленість, несамовитість, дивовижність та незвичність, помічена в стані та зв'язках цього художнього світу, — суть процесів, що відбуваються. Але головною ознакою дійсності, поряд з її здатністю бути чуттєво сприйнятою, є її дієвість, динамізм. “Дійсність весь час рухається, приховується від художника” [3, 77]. Зміщена силою, почуттям дійсність в кожному дає нове уявлення своїх якостей,

шляхом надбання нових можливостей. Тому всі процеси в художньому світі поезії Пастернака — хронотопічні.

Просторове описування передбачає співвіднесення з часовим відрізком, передбачає визначення “тут-тепер”. Простір не абстрактний, а конкретний, він знаходить себе в речі і не може бути пустим. Подана організація простору в окремому тексті вимагає часового визначення, тому що в іншому часовому відрізьку простір матиме іншу організацію. Впливом “зміщуючої” сили охоплений весь змінивший свої якості світ. І в кожній ділянці світу, явищі, предметі зосереджуються сліди та результати цього зміщення. “Будучи приміченою, природа сама розступається слухняним роздоллям, і в цьому стані її тихо вносять на полотно” [5, 90]. Конкретний вірш — замальовка, ескіз миттєвого становища, котрим охоплений весь перетворений всесвіт, спроба доторкнутися до суті, пізнати істину про світ, що постав у новому ракурсі та силі, що змінила його. (Звідси переписування віршів Пастернаком як прагнення створити більш точний та адекватний начерк сприйнятого). Головними моментами в цій проблемі для нас є дійсність, що змінилася, та сила, яка її змінила, як дві найголовніші ланки організації процесів поетичної дійсності в художній системі поезії Пастернака. Стихія — впливаюча сила, що нічим не стримується, вона наділена енергією, має засоби та можливості, необхідні для здійснення будь-яких дій. Саме стихії “зміщують” предмети та явища в даній художній системі. При цьому важливі аспекти: 1) суб'єкт дії (впливаюча сила); 2) характер дії (спосіб впливу); 3) результат дії (змінені якості світу). Перейдемо до їх аналізу.

ЗИМОВА СТИХІЯ

Сила, вплив якої змінює світ до невпізнанності. Для елементів світу цей вплив насильницький, неприємний та сприяє роз'єднанню, ослабленню їх зв'язків. Подібний вплив пов'язаний також з запереченням елементів світу як таких, що мають певні якості та зовні сприй-

нятну структуру. Відповідно, стихія ця — дисгармонізуюча. Буття як нескінчений, якісно та кількісно новий прояв елементами світу їх ознак і властивостей знімається, заперечується силою стихії, завдяки чому елементи світу втрачають як зовнішні обриси, так і внутрішні якості та необхідні зв'язки з оточенням. Стан всесвіту характеризується як удаваний, приховуючий істинну структуру світу та закони його існування.

На нашей долгой бытности
Казалось нам не раз,
Что снег идет из скрытности
И для отвода глаз...
Движения поспешные:
Наверное, опять
Кому-то что-то грешное
Приходится скрывать.

(“Первый снег”, 1956) [4, 322]

ОСІННЯ СТИХІЯ

Сила, якісно споріднена з зимовою. Принцип її впливу — шляхом зовнішнього “розмивання” зв'язків елементів світу та безпосереднього “забирання” їх ознак — дезорієнтація, різка зміна правил функціонування, яка викликає жах, нерозуміння, страх у складових світу і змушує сумніватися в принципах побудови та існування всесвіту. Безсумнівно, це удаваний, фальшивий стан дійсності.

Брызжет дождик через сито.
Крепнет холода напор.
Точно все стыдом покрыто,
Точно в осени — позор.
Точно страм и поруганье
В стаях листьев и ворон,
И дожде, и урагане,
Хлещущих со всех сторон.

(“Ненастье”, 1956) [4, 313]

ВЕСНЯНА СТИХІЯ

Найбільш приємна та гармонізуюча стихія в художньому всесвіті поезії Пастернака. Стверджуючий її характер пов'язаний з наданням елементам світу впевненості в своїй природності, взаємопов'язаності. Результатами такого впливу є придбання нових зв'язків елементами світу, а також активізація якостей і можливостей, які до того не появились.

Солнце греет до сьомого пота,
И бушует, одурев, овраг.
Как у дюжей скотницы работа,
Дело у весны кипит в руках.

(“Март”, 1946) [4, 267]

ЛІТНЯ СТИХІЯ

За інтенсивністю має найбільший заряд енергії, і процеси, нею спричинені, — в найбільшій мірі “зміщують” світ, надаючи йому нових якостей, станів та відчуттів. Сила ця стверджуюча та істинна. Діє літня стихія до повного застосування наявної енергії, повного розряду, але здатна заподіяти шкоду елементам світу, довівши їх зміщення до межі можливостей. Однак, в більшості своїй, результатом її дії стає істинний, всі грані охоплюючий зв'язок всього з усім.

Сначала все опрометью, вразноряд
Ввалилось в сад деревья развенчивать...
А то, что у тополя жилы полопались, —
Так воздух садовый, как соды настой,
Шипучкой играет от горечи тополя.
Со стекол балконных, как с бедер и спин
Озябших купальщиц, — ручьями
испарина.

(“После дождя”, 1928) [4, 39]

Позначені нами зовнішні стихії асоціюються з природними явищами, і це цілком обгрунтовано. Ми вже зосереджували увагу на значенні для Пастернака наочно сприйнятого. Суттєвими стають не самі явища, безпосередньо перенесені в художній текст, а значення та функції, яких вони набувають в даній художній системі. Тому пастернаківські стихії — знаки інших утворень, що виходять за рамки природних.

ЛЮБОВ

“Серед інших почуттів любов — космічна стихія. Це не стан душі, а першооснова світу. Мистецтво бажає підслухати її голос” [5, 180]. Найбільш бажана і гармонізуюча стихія ідеального порядку. Піддатися їй — істинне та найвище щастя для елементів світу. Результатом її впливу є справжня спорідненість люблячих, нерозривна, до єдності. Вона завжди благо та винагорода, що приймається як безцінний дар.

И я хотел, чтоб после смерти,
Как мы замкнемся и уйдем,
Тесней, чем сердце и предсердьё,
Зарифмовали нас вдвоем.
Чтоб мы согласья сочетаньем
Застлали слух кому-нибудь...

(“Любимая, молвы слашавой...”,
1931) [4, 199]

РОЗРИВ

Стихія, найбільш болісна та неприємна для елементів світу. Вона як спад любовнолі стихії, де спорідненість перетворюється на подібність спорідненості і неминучим стає роз'єднання, але останнє неможливе без втрат. Та при всій жорстокості до елементів світу стихія ця стверджуюча. Розрив неодмінно приходиться за відсутності внутрішніх зв'язків, які колись поєднували. Він приводить до встановлення дійсного порядку речей і, роз'єднавши сторонні один від одного елементи, здатен надати їм нових якостей і, відповідно, нових зв'язків — переродження.

Мы не жизнь, не душевный союз, —
Обоюдный обман обрубаем.
Из тифозной тоски тюфяков
Вон на воздух широт образцовый!..
Как росток на свету распрямясь,
Ты посмотришь на все по-другому.

(“Не волнуйся, не плачь, не труди...”,
1931) [4, 194]

ТВОРЧИСТЬ

“Вона з'являється лише раз в століття, коли Бах, Шопен... являють величезні відвертості і на цій мові, на котрій легше за все вдавати з себе...” [5, 122]. Стихія, що не рахується з волею та бажанням елементів світу і веде за собою без обмежень, змушуючи слугувати їй до кінця. Вона тяжка та болісна, оскільки прирікає на роботу та самотність, з нею можна бути лише сам на сам. Багато хто вважає невимовним щастя користуватися наслідками її впливу, та доступні вони лише одинакам. Результат її діяння — істина про всесвіт, його сутність та закони, що дається у одкровенні за служіння їй.

Опять Шопен не ищет выгод,
Но, окрыляясь на лету,

Один прокладывает выход
Из вероятья в правоту.

(“Опять Шопен не ищет выгод...”,
1931) [4, 202]

Беручи до уваги першорядність в художній системі Пастернака динамізму, визначимо функції елементів світу за роллю в “зміщенні дійсності”:

1. Атрибути суб'єктів дії (безпосередні діячі, спрямовані стихіями для “зміщення” дійсності);

2. Об'єкти впливу стихій (зазнають на собі результати впливу стихій).

1. Атрибути суб'єктів дії. Загальною ознакою цього класу одиниць є здатність змінювати будь-які аспекти в об'єктах, на які спрямовані дії стихії. Кожна має свій арсенал атрибутів впливу, за допомогою яких і змінюється обрис та склад світу шляхом зміни якісної сторони його об'єктів. Спільною для зазначеного класу елементів виступає можливість одночасно та безпосередньо впливати на кожний елемент світу і всю структуру загалом, надаючи однакового якісного орієнтиру, як того вимагає організуюча світ за даних обставин стихія.

Атрибути:

1. Зимової стихії: сніг, вітер, заметіль, відсутність світла.

2. Осінньої стихії: вітер, дощ, туман, тьмяне світло.

3. Весняної стихії: яскраве світло, вітер, спів птахів, дзюрчання води.

4. Літньої стихії: яскраве світло, вітер, гроза, злива, численна кількість запахів, звуків.

5. Любовної стихії: пристрасть, жага, потяг, прагнення притягування.

6. Стихії розриву: розлад, розбрат, незгода, відраза.

7. Стихії творчості: вразливість, відкритість світу, самотність, самозречення, підпорядкованість та служіння найвищій цілі.

Серед атрибутів — матеріальнофізичні образи-речовини, що забезпечують ізоляцію предметів, нездатність їх до взаємодії. Це сніг, туман, мороз.

Все в снегу: двор и каждая щепка,
И на дереве каждый побег.

Лед реки, переезд и платформа,
Лес, и рельсы, и насыпь, и ров
Отлились в безупречные формы
Прохожий узнается позже,
Чем он пройдет, нырнув в туман,
Мороз покрыт гусиной кожей,
И воздух лжив, как слой румян.

(“Заморозки”, 1956) [4, 311]

Без неровностей и без углов.

(“После вьюги”, 1957) [4, 324]

Вітер та дощ здатні по-різному впливати на світ, в залежності від стихії, яка їх організує. Літні дощі, грози, вітри — прояв життєвих сил землі, осінні, зимові — обмежують свободу проявів життя.

Сестра моя — жизнь и сегодня в разливе
Расшиблась весенним дождем обо всех.

(“Сестра моя — жизнь...” 1917) [4, 55]

Дождь дороги заболотил,
Ветер режет их в стекло,
И стрижет их наголо.

(“Ненастье”, 1956) [4, 313]

Запахи, світло та звуки — явища, дія яких спрямована зовні від об'єктів, що є їх джерелом. Вони діють одразу на численні об'єкти світу одночасно, “заражаючи” їх собою.

Все очищает аромат,
Который льет без всякой связи
Десяток роз в стеклянной вазе.

(“Вакханалия”, 1957) [4, 325]

Нет сил никаких у вечерних стрижей
Сдержат голубую прохладу.
Она прорвалась из горластых грудей
И льется и нету с ней сладу.

(“Стрижи”, 1915) [4, 36]

Не слід однак, забувати, що вплив атрибутів зовнішніх стихій здатен торкатися й сфери відчуттів, а вона єдина для всіх елементів художньої системи поезії Пастернака без винятку. “А затем произошло лето с полустанком...” і “Душа — душна, и даль табачного / Какого-то, как мысли цвета”. Так дві сфери всесвіту, які знаходять об'єднання в бутті окремих елементів, виявляються взаємо-

обумовленими. “Зовнішнє та внутрішнє, що притаманні природі та людині, мають не властивості взаємного переходу і сплетення, вони мають єдині властивості; властивості не закріплені за кимось окремим і можуть бути притаманні іншому” [6, 186]. Атрибути ідеальних стихій підпорядковують собі внутрішнє життя ліричного героя: “Память, не ершишь, / Срастись со мной...”, “Сильней на свете тяга прочь..”, “Стихи мои, / Мне в вас нужда...”.

2. Об'єкти впливу стихій. Всесвіт нескінченний в своїх проявах, можливості стихій невичерпні, відповідно, невичерпні й перетворення-перевтілення елементів, а тому парадигма ця — відкрита система. “Жизнь как тишина осенняя подробна”. Під побудованою моделлю ситуації розуміється однотипність принципу впливу “зміщуючої” стихії на кожен елемент світу і весь універсум загалом. “Подробности выграют в яркости, проиграючи в самостоятельности значения. Каждую можно заменить другою. Будь-яка дорожочинна. Будь-яка на вибір годиться в свідомство стану, котрим охоплена вся дійсність, що набула зміни” [5, 72].

Визначені функції виділених груп елементів з точки зору їх значення в організації процесів, що мають місце в художньому світі поезії Пастернака, дають уявлення про те, що стихії постають як причини явищ, що відбуваються, а саме — нескінченних змін, а тому й буття світу, а елементи світу, що набули нових якостей, — наслідок здійсненого впливу. Модель процесів, що відбуваються: стихія — атрибути — модель зміщеного світу.

1. “Первый снег” (1956)

Зимова стихія — сніг, віхола, вітер — “все в белях хлопьях кроется”.

2. “Ненастье” (1956)

Осіньна стихія — вітер, дощ — “точно все стыдом покрыто”.

3. “Март” (1946)

Весняна стихія — світло сонця, звуки води, запахи, свіже повітря — “настежь все”.

4. “После дождя” (1915, 1928).

Літня стихія — злива, світло сонця, град — “все опрометью, вразноряд”.

5. “Любимая, — молвы слащавой...” (1947).

Любов — злагода, тяжіння — “тесней, чем сердце и предсердь”.

6. “Объяснение” (1947)

Розрив — пристрасть до розривів — “мы провода под током”.

7. “Музыка” (1956).

Творчість — відкритість світу, служіння найвищій цілі —

“опередивши мир на поколения четыре, грозой гремел полет валькирий”

Причинно-наслідковий ланцюг організує процеси в цьому світі. Загальна схема — зміщення, зсув дієності. Якого характеру набуває конкретне зміщення, залежить від рушійних сил всіх процесів — стихій, пануючих в світі. Яких якостей набуває світ після зміщення, залежить від наслідків впливу стихій — нових якостей і властивостей елементів світу, на які направлений вплив стихій. Якщо подію сприймати як одиницю побудови сюжету, а під подією розуміти, за Лотманом, — “порушення” заборони, очікуваного, тобто факт, що має місце, хоча і не повинен був відбутися, — то визначена нами схема організації процесів є загальною схемою побудови сюжету конкретних віршів Пастернака.

Зупинимося ще на значенні, якого набувають процеси, що відбуваються в цьому художньому світі. Елементи, що характеризують один стан світу, — гомеоморфні, прояви одного ряду, тобто мають спільні ознаки та функції. Стихії впливають на світ таким чином, що кожний елемент орієнтується у вказаному нею напрямку, завдяки чому весь світ потрапляє в певне семантичне та ціннісне поле, набуваючи змісту. Вплив гармонізуючих стихій наближає світ до стану гармонійного космосу, морального та естетичного виміру буття; удавані, дисгармонізуючі — наближають світ до хаосу. Зміщення одного елементу — принцип загального зміщення й модель стану всесвіту. Миттєвостями вимірюється стан всесвіту Пастернака.

Буття як постійна зміна якостей та властивостей елементів світу під впливом стихій хитається між двома полюсами гармонії, космосу та хаосу — одному з варіантів опозиції життя/смерть. Зміна їх впливу постійна і не залежить від волі елементів світу. Хитаючись між полюсами буття та небуття, пастернаківський всесвіт здатен “знехтувати смерть зусиллями воскресіння”, на них спрямовані дії гармонізуючих стихій. Та в долі всесвіту вже була подія, котра не перестає торкатися кожного — життя Христа, що знехтувало смерть. Сила, розпалена далекими подіями на Єрусалимській землі, подібно до сакрального дійства, повторюючись численні віки, орієнтує його по собі. Це подія абсолютного порядку, вічно присутня, орієнтир та показник незаперечних цінностей всесвіту, що реалізуються в кожному гармонійному стані світу як протистояння небуттю.

Смерть можно будет побороть
Усильем воскресенья.

У зоряному небі, між орбітами Марса та Юпітера, обертається планета, ім'я якої яскраве й лунке, безперечно, — це ім'я назавжди. Воно вже невіддільне від долі Всесвіту, як неможлива без нього й поезія ХХ століття. Борис Пастернак. Художник середини ХХ століття, що знехтував майбуттям музиканта та філософа задля долі поета.

Цитована література:

1. Баевский В. С. Пастернак — лирик: Основы поэтической системы. — Смоленск, 1993. — 239 с.
2. В'язовський Г. А. Світ художньої літератури. — К.: Дніпро, 1987. — 250 с.
3. Гаспаров Б. М. Самосовершенствование как категория творческого мира Пастернака // Wiener Slawistischer Almanach. Band 29. — München, 1992. — С. 75 — 105.
4. Пастернак Б. Л. Мирь: Сочинения в 2 Т. — Т. 1. — Тула, 1993. — 387 с.
5. Пастернак Б. Л. Об искусстве: “Охранная грамота” и заметки о художественном творчестве. — М., 1990. — 396 с.
6. Червинский П. П. Семантический язык фольклорной традиции. — Изд. Ростовского ун-та, 1989. — 223 с.